

BIRGIT SAWYER

Sköldmön och madonnan – kyskhets som ett hot mot samhällsordningen

*Det hedniska "sköldmöidealet" och
det kristna "madonneidealet" har ofta betraktats som
motsatser. Enligt Birgit Sawyer är de
snarare besläktade, då båda framhäver kyskhetsen och
kvinnans oberoende av mannen. Ingetdera framställs heller som ett ideal
i källorna. Idealet är modern, makan, medan den
ogifta kvinnan blir ett hot – bla i kampen om jorden mellan
kyrkan och den världsliga makten.*

Enligt en utbredd uppfattning kom efter kristendomens införande ett aktivt och stridbart "sköldmöideal", som skall ha utmärkt det hedniska Norden, att ersättas med kyrkans passiva och upphöjda "madonneideal".¹ Denna uppfattning, som länge dominerat inom kvinnohistorisk forskning, bygger emellertid på förutsättningar, som saknar tillräcklig grund i våra källor. Dessutom skapar själva begreppen "sköldmö" och "madonna" problem, då de ej är entydiga utan av olika forskare används för att beteckna olika ting. Kyrkan omhuldade tex inte bara ett utan två, sins emellan mycket olika, kvinnoideal, dels Jungfrun, en kristen motsvarighet till den romerska litteraturens starka, ståndaktiga och man-lik kvinna ("virago"), dels Makan/Modern, den foliga och självutplånande kvinnan, som underordnade sig mannen och vigde sitt liv åt barn och familj. Av dessa två värderades jungfru-idealet högst; i kyrklig litteratur är det den kyska kvinnan – förutom jungfrun även änkan – som hyllas, men i profan litteratur kan det förhålla sig annorlunda.²

Vilka förkristna kvinnoideal kyrkan kom att ersätta i skriftlösa kulturer vet vi ingenting om, men att "sköldmön" skulle ha varit ett kvinnoideal som var typiskt för det hedniska Norden, är föga troligt.³ Föreställningar om kvinnliga krigare, sk amazoner,

var kulturellt allmängods, och alltsedan antiken möter fantasiskildringar av dem liksom av tex cykloper och hundhövdade människor.⁴ Genomgående påstås de kvinnliga krigarna hämta sin styrka ur ett kyskt leverne; de förödde alltså inte sina kroppskrafter på sexuella handlingar. Ingenstans skildras dessa krigiska kvinnor som kvinnoideal utan tvärtom: de är vilda och farliga och utom all kontroll.

Något oegentligt används också sköldmö-begreppet idag om forntidens aktiva och viljestarka kvinnor över huvud taget. De exempel på kvinnlig dådkraft, som ges i den isländska sagalitteraturen och av den danske historieskrivaren Saxo Grammaticus i hans verk *Gesta Danorum* (ca 1200) tolkas av många som ett vittnesbörd om forntida kvinnors friare ställning och större aktionsradie. Vad man härvid glömmer bort är att fråga sig vilka speciella syften författarna haft med sina olika kvinnskildringar.

Den medeltida historieskrivningen var didaktisk, dvs av det förflutna skulle man dra nyttiga lärdomar. När därför en historieskrivare som Saxo förlägger så gott som alla exempel på kvinnlig självständighet och aktivitet till forntiden och som kontrast låter ytterst få kvinnor uppträda i sin samtidshistoria, tjänar detta ett alldeles bestämt syfte, nämligen att inpränta att kvin-

nors självständiga agerande är något som tillhör en förgången, förkristen och ofullbordad tid. Av denna sorts historieskrivning kan givetvis inga som helst slutsatser dras om vare sig verkliga förhållanden eller förkristna kvinnoideal.

Även i de isländska sagorna underordnas kvinnoskildringarna författarnas litterära motiv och speciella syften. Ofta möter här kvinnan som *hetserska* (till blodshämnd) *farlig motståndare* eller som *trollkunnig*, och långt ifrån att utgöra något kvinnoideal leder dylika kvinnor i stället tankarna till kyrkans bild av kvinnan som ett hot och en fara för mannen. Både Saxo och hans isländska kolleger var starkt influerade av romersk historieskrivning, och för skildringen av alla starka, modiga och man-likade kvinnor kan de lika gärna ha hämtat sina förebilder hos senantika författare som i den forntida verkligheten.⁵

Sköldmöra

Vi vet alltså inget om vilket eller vilka kvinnoideal som en gång hyllats i Norden under förkristen tid; vi har endast kristna författares tolkningar och värderingar av det förflutna att gå efter. Vad vi vet är dock att kyrkans jungfru-ideal hade svårigheter att slå igenom i 1100- och 1200-talens profana litteratur (sagor och historieverk), och paradoxalt nog ger Saxos beskrivning av de hedniska sköldmöra en nyckel till förklaringen:

För att nu ingen skall förundras över att kvinnor strävade efter kamp och strid, skall jag i all korthet komma med ett litet inskott om sådana kvinnors liv och villkor. Förr i tiden fanns bland danerna flickor, som klädde sina vackra lemmar i manskläder och nästan dagligen övade sig i att slåss. De var så djärva, att de aldrig lät sig smittas av förvekligande vållust. De avskydde allt yppigt levnadssätt och härdade sig helst till kropp och själ genom allehanda mödor och strapatser, lade av all kvinnlig svaghet och ombytlighet och tvingade sin kvinnliga själ till manlig vildhet. Ja, de strävade så ivrigt efter att öva sig i härfärd, att man knappt kunde tro, att de var riktiga kvinnor. Det var nämligen sådana flickor, som utmärkte sig antingen genom sin viljestyrka eller sin slanka och sköna växt, som strävade efter

ett sådant liv. *De glömde den lott de fötts till*, de föredrog ett strapatsrikt leverne framför lättingslivets lockelser, de valde krig i stället för kärlek, åtrådde ej smekningar utan strid, törstade efter blod i stället för kyssar och valde vapendust i stället för älskogslust, pressade sköldar med de vackra fingrar, *som hellre bort syssla med väven*, tänkte mer på att fälla än famna och hotade med skarpa spjut de ynglingar, som de kunde ha förtrollat med sin skönhet (min övers och kursiv).⁶

Här skall lämnas därhän vilken eventuell roll kvinnor kan ha spelat som krigare i vår forntid, och i stället skall vi titta närmare på vilken roll de spelar i Saxos framställning. Samtliga spelar betydelsefulla roller: de orsakar krig, bidrar aktivt i strid och uppträder kort sagt som män. De män, som anges vara beroende eller allvarligt hotade av dessa kvinnliga krigare, är genomgående svenskar och norrmän, medan kvinnornas besegrare är danska – stridsdugliga – hjältar. Med två undantag är dessa kvinnliga krigare helt anonyma. Saxo ger dem inga personliga särdrag utan framhåller endast deras mod och styrka. Gemensamt för alla är att de har ”mannamod i kvinno-bröst”, de är stridskunniga, djärva och skickliga, men Saxo markerar samtidigt hur okvinnliga dessa kvinnor är. Vad var det då enligt Saxo själv, som drev dem att uppsöka krigarlivet?

Av hans presentation att döma var det en allmän kamplust, som drev dem att skylla all ”förvekligande vållust”. Men frågan är om verkligen kamplusten var primär – Saxo antyder i andra sammanhang en annan förklaring, nämligen att det var en stark önskan om bevarad kyskhets, som drivit fram kamplusten snarare än tvärtom. Vad var det då, som drev dessa kvinnor att så hårdnackat försvara sin jungfrudom? Saxo antyder svaret: de var övermodiga nog att sätta sig upp mot den naturliga ordningen; de föredrog att leva självständigt och inte underordna sig någon man. Två av sköldmöra, Alvild och Gro, skiljer sig här från övriga genom att ge upp sina kyska föresatser; deras krigarliv tar ett brått slut, när vikingarna Alf och Borkar dyker upp och tvingar dem tillbaka till ordningen igen.

Saxos tillfredsställelse är inte att ta miste på, när Alvild med kvinnokläderna ikläder sig sin naturliga roll – som maka och mor. Hur går det då för de övriga sköldmörna, de verkliga yrkeskrigarna?

Med ett enda undantag besegras de allihop till sist, de tappreste tom med lätthet! Direkt framhåller Saxo alltså sköldmörnas mod och styrka, indirekt visar han hur de till slut på olika sätt besegras. En rimlig förklaring är att ett betonande av deras betydelse tjänade syftet att förhöja den annars tvivelaktiga äran av att ha besegrat dem, men samtidigt reduceras alltså deras insatser. Vidare berömmar Saxo kvinnorna för deras kyskhets och renlevnad samtidigt som han kritiserar dem för deras okvinnlighet, vilken strider mot naturen. Förklaringen torde vara, att kyskhets och renlevnad i sig är lovvärda ting; gång på gång predikar Saxo, att sinnlighet och vållust är tapperhetens värsta fiende. Men det störande med dessa sköldmör är att det inte är vållusten utan *kyskheten*, som hotar den manliga tapperheten, dvs den kvinnliga kyskhetssträvan som gjort ”fagra ungmör” till vilda krigare. Och vad värre är: genom detta kyska leverne har kvinnorna brutit sin beroendeställning och undandragit sig sin naturliga roll – som de anhörigas lydiga redskap, som maka och mor.⁷

Från sköldmö till madonna kan steget tyckas långt, men faktum är att de har något grundläggande gemensamt, nämligen sin föresats att överge den traditionella kvinnorollen och leva kyskt. I legender om kvinnliga martyrer framhålls ofta den själstyrka och ståndaktighet dessa kvinnor var i besittning av. För sina föresatser att leva som jungfrur måste de stå emot det hårda tryck, som familj och samhälle utövade.⁸ Hos Saxo finns inga heliga jungfrur, inga nunnor och – med undantag av de hedniska sköldmörna – överhuvudtaget inga kvinnor, som lever kyska hela livet. Man väntar sig att en kyrkans man som Saxo skulle propagera för jungfru-idealet, men tvärtom är han motståndare till livslång kyskhets: sensmoralen i många av hans episoder är att kvinnans naturliga karriär är att bli maka och mor. I Saxos historieverk är det

kvinnor som underordnar sig sina män och är självuppoftande intill självutplåning som hyllas, och sådana kvinnor fanns enligt Saxo även under hednisk tid. Dessa kvinnor är till enbart för sina män, hjälper och stöttar dem, och för detta tjänar de också rikligt med beröm. Endast den hedniska historiens övernaturliga kvinnor och kvinnliga krigare är ogifta i Saxos verk. Budskapet är entydigt: normala kvinnor är gifta.

Sagalitteraturens kvinnor

Även de isländska släktsagorna är anmärkningsvärt fria från ogifta kvinnor. Detta har förklarats med den vikt, som isländska 1200-talsförfattare lade vid äktenskap, familjeförbindelser och barnalstring.⁹ Jungfrurna lyser med sin frånvaro; vi känner faktiskt bara till namnet på inalles sex isländska nunnor mellan 1000 och 1300; den första, Gudrun i *Laxdaela saga*, hade haft fyra män plus ett antal älskare och barn och lär inte ha blivit nunna förrän vid ganska hög ålder. Två andra nunnor lär också ha haft make och barn; båda blev nunnor efter att ha blivit änkor, möjligen för att uppehålla familjetraditioner – en var biskopsdotter, och den andra var mor till en präst. Enligt Biskopssagorna levde två av de tre återstående nunnorna i celibat. Författaren följer upp denna upplysning med anekdoter, som illustrerar de ödesdigra effekterna av sådan livslång kyskhets: den ena fick besvär med sin syn, och den andra blev – om inte svagsynt – näst intill svagsint!

Det är uppenbart att man på Island inte värdesatte kyskhetsen som sådan:

In the family sagas. . . one way to find out who is the villain is to locate the nearest bachelor, if you can find one. He is usually an outlaw, a thug, a poet, or worse - - - When there are two unmarried protagonists in a saga, on the one hand the man who openly declares that he wants nothing to do with women will be the greater scoundrel. On the other hand, the bachelor who demonstrates his heterosexual interests – however crudely – is judged redeemable. To make a bachelor like Grettir more respectable, the saga-author places him in a variety of amorous encounters – represented in most En-

glish translations of the saga by a series of blank spaces and dots. .¹⁰

Ur Saxo Grammaticus, *Danmarks Krønike* 1898.
Ill Louis Moe.

Den svårighet som islänningarna hade att betrakta ett kyskt leverne som en dygd, återspeglas i deras språk: det isländska ordet för ungtkarl betyder ungefär vagabond eller usling, och termen som används för att beteckna en ogift kvinna betyder också "en som har otur".¹¹

Kyskhetsidealet

Saxo och hans isländska kolleger är alltså överens i sin motvilja mot livslång kyskhets, och budskapet i såväl *Gesta Danorum* som i de isländska släktsagorna är entydigt: det normala för kvinnor är att gifta sig, och lovvärt är när de viger sitt liv åt sin man. Hur såg den verklighet ut, som gjort en sådan massiv äktenskapspropaganda nödvändig? Kontrasten är slående, när man jämför med äldre kyrklig historieskrivning, där idealbilden ofta är jungfrun, som levde tillbakadraget under utövande av allsköns kristliga dygder eller kvinnan, ofta änkan, som gynnare av kyrkor och kloster. Med högaktnings talas om jungfrur och änkor,

som vikt sina liv åt Gud.¹² Denna kontrast illustrerar konflikten mellan å ena sidan det kristna kyskhetsidealet och å andra sidan den expanderande kyrkans gradvisa anpassning till verkligheten:

I de första kristna församlingarna hade man levt i tron att den yttersta dagen var så nära förestående, att ingen anledning fanns att sörja för släktets fortbestånd. För den enskilda människan gällde det att förbereda mötet med Gud, och för sitt förnekande av den profana världen kunde de kristna hämta stöd i Jesu ord om hur individens förhållande till Gud borde sättas över alla familjehänsyn:

I skolen icke mena att jag har kommit för att sända frid på jorden. Jag har icke kommit för att sända frid, utan svärd. Ja, jag har kommit för att uppväcka söndring, så att "sonen sätter sig upp mot sin fader och dottern mot sin moder och sonhustrun mot sin svärmöder, och envar får sitt eget husfolk till fiender". Den som älskar fader eller moder mer än mig, han är mig icke värdig, och den som älskar son eller dotter mer än mig, han är mig icke värdig;¹³

Och var och en som har övergivit hus, eller bröder eller systrar, eller fader eller moder, eller barn, eller jordagods, för mitt namns skull, han skall få mångfaldigt igen, och skall få evigt liv till arvedel.¹⁴

I många avseenden utgjorde det kristna budskapet en samhällsomstörtande ideologi: i motsats till Gamla Testamentet upphäver ju evangelierna köns- och statusskillnader, propagerar för egendomslöshet och åsidosätter alla familjeband. När kristendomen spreds till människor ur de högre sociala skikten, tonades emellertid de revolutionära dragen ned, och de kristna tvingades efterhand att förklara och försvara sina lärosatser på tidens filosofiska språk. Flera av de rådande filosofiska riktningarna var mer eller mindre asketiskt präglade, och deras inflytande blev alltmer märkbart.

Asketiska strömnigar var inget nytt i den hellenistiska världen: orfikerna hävdade att människans elände på jorden berodde på ett syndafall i en tidigare tillvaro, och att kroppen var själens fängelse, ur vilken den sökte befria sig för att förenas med gudo-

men, själens ursprungliga hemvist. Via nyplatonismen vann hela denna föreställningsvärld med sin dualistiska syn på materia och ande insteg i kristendomen och kom att prägla det kristna tänkandet. I denna uppdelning av världen i materia och ande – en värld att försaka respektive en högre värld att sträva emot – kom kvinnan att symbolisera materien, dvs det som frestar mannen bort från dygdens väg.

I kristna kretsar kom man att betrakta allt kroppsligt som något mindervärdigt och sexualitet som något skamligt, en eftergift för köttsliga drifter. När så det sexuella begäret karaktäriserades som själva ursynen, representerar – från mannens synpunkt – kvinnan den stora faran, hon som förför mannen och därmed orsakar hans fall. Ett starkt teologiskt stöd för inställningen att kvinnan var principiellt skyldig till synden i världen fann man i judiska spekulationer om syndafallen. Genom att besegra sin kvinnliga, onda, natur kunde dock även kvinnan frälsas, och detta kunde hon göra genom att leva som jungfru. Kvinnlighetens enda berättigande ansågs bestå i barnafödande, men sedan Kristus fötts fanns inte längre något behov av fysisk alstring; enligt Augustinus fanns det redan tillräckligt med själar att fylla himmelen. Om alla vore kyska, skulle den yttersta dagen påskyndas. Virginitet var alltså den kortaste vägen till himmelriket inte bara för kvinnorna själva utan för hela världen.¹⁵

Kyrkofäderna måste dock acceptera att den stora massan av troende inte gick att vinna för kyskhetsidealet. Sexualiteten hänvisades till det gifta ståndet uteslutande, och idéer om *det kristna äktenskapet* som en ouplöslig förening mellan två makar, byggd på ömsesidig och livslång trohet, utvecklades. I detta kristna äktenskap skulle hustrun vara underordnad mannen. På grund av assimileringen manligt-andligt respektive kvinnligt-kroppsligt ansågs kvinnans underordning naturlig: eftersom kroppen skall underordna sig själen, skall också kvinnan underordna sig mannen; liksom Kristus är mannens huvud, är mannen kvinnans huvud, ”ty där köttet härskar och anden tjänar är huset i oordning”.

Kyrkans familjepolitik

I utvecklingen från förföljd sekt till etablerad statskyrka förändrades det evangeliska budskapet och de kristna lärosatserna under intryck av omgivande samhällen och deras kultur. Då den yttersta dagen syntes avlägsen gällde det dessutom för kyrkan att inrätta sig för livet här på jorden. Kyskhets och egendomslöshet var fortfarande ideal men inget som krävdes av den stora massan. För att kunna ta hand om de trogna som valt att leva efter idealen, präster, munkar, nunnor och andra kyrkotjänare, för att bekosta den omfattande administrationen och dra försorg om alla svaga i samhället behövde kyrkan en ekonomisk bas. I detta syfte infördes tiondet, och i samma syfte uppmanades föräldrar att sätta in Kristus som arvinge, jämsides med barnen. Med löfte om evig salighet och hot om evig fördömmelse sökte kyrkan förmå människor att ”ge för sin själ”, och bruket att donera och testamentera familjeegendom till kyrkor och kloster minskade naturligtvis avsevärt arvet för de efterlevande.

Att hindra överförandet av familjeegendom från en generation till en annan var ett av de viktigaste målen i kyrkans ekonomiska politik, och i detta syfte gjorde kyrkan anspråk på att vara högsta instans i familjefrågor. Med växlande framgång försökte kyrkan också att utöva inflytande över den världsliga arvs- och äktenskapslagstiftningen. Många av kyrkans ingripanden på äktenskapets område syftade till att begränsa antalet sexuella förbindelser. Orsakerna var naturligtvis delvis ideologiska – det gifta ståndet ansågs ju klart underlägset det ogifta – men framför allt ekonomiska: det gällde för kyrkan att i eget intresse hålla antalet arvingar nere, och sätten att angripa problemen var många:

I det förkristna samhället hade man haft olika möjligheter att komma till rätta med barnlöshet; för att tillförsäkra sig om manlig avkomma hade man kunna tillgripa följande utvägar, vilka samtliga motarbetades av kyrkan:¹⁷

Sexualiteten som sådan blev föremål för kyrkans kontroll; inte nog med att sexuell

Ur Saxo Grammaticus, *Danmarks Krønike* 1898.
Ill. Louis Moe.

samvaro mellan äkta makar förbjöds åtskilliga dagar under året, kyrkan lade sig också i de intimare detaljerna och utdömde all sexuell lust som syndfull. Änkor avråddes från att gifta sig, och askes-idealet hölls upp som den säkraste vägen till frälsning.

Frilloväsendet hade varit utbrett, och kyrkan kämpade för införandet av monogami samt distinktionen mellan legitima och illegitima barn, varvid de sistnämnda enligt kyrkan skulle göras arvlösa.

Genom *skilsmässa* hade barnlösa makar kunnat bryta upp och genom ett nytt äktenskap försöka alstra arvingar. Kyrkan förbjöd kategoriskt denna lösning.

Adoption, ett under antiken vanligt sätt att skaffa arvingar, motarbetades av kyrkan.

För en jordägare utan manliga arvingar var det förmånligt att gifta bort en dotter med någon nära släkting så att familjens egendom kom att stanna i slakten. Även här ingrep kyrkan med sina "*förbjudna led*"; inte bara blodsband (intill sjunde led) konstituerade äktenskapshinder utan även andlig släktskap, tex fadderskap.

Mot familjeöverhuvudens rätt att bestämma över barnens giftermål ställde kyrkan kravet på *båda makarnas eget samtycke*. Detta var ett viktigt led i kyrkans kamp mot släktens makt över individen; om endast makarnas ömsesidiga samtycke var nödvändigt för ett giltigt äktenskap, skulle därmed familjeöverhuvudenas planer på lämpliga allianser försvåras och deras kontroll över familjeegendomens framtida öden brytas.

Att motståndet mot kyrkans äktenskapspolitik blev hårdnackat är inte svårt att förstå. I varje given population, där frilloväsande, skilsmässa, omgifte, släktäktenskap, adoption och polygami är förbjudna, räknar man med att ca 40% av familjerna kommer att sakna manliga arvingar.¹⁸ Våra skandinaviska landskapslagar illustrerar väl, hur man motsatte sig dylika konsekvenser: här ges möjlighet för mannen att lysa oäkta barn legitima på tinget, i de norska lagarna och i den isländska lagsamlingen, Grágás, är skilsmässa fortfarande tillåten, omgifte betraktas som normalt. Förbjudna led förekommer inte i danska lagar, inte heller kravet på kvinnans samtycke – här liksom i övriga skandinaviska lagar hänvisas däremot till släktens samtycke. . . Klart framgår alltså att äktenskapsfrågor enligt lagarna är en *släktangelägenhet*.

Kampen om jorden

Utmärkande för våra äldsta medeltidslagar är dragkampen mellan jordägare och kyrka, och tydligast märks denna dragkamp på tal om själägävor. Här om säger den äldre västgötalagen (troligen från slutet av 1200-talet): "På dödsdagen må man icke enligt lag giva bort från arvingen, om ej arvingen själv säger ja därtill. Så säga lärde man, att man må ej säga nej därtill enligt Guds rätt." (!)¹⁹ I övriga lagar är individens rätt att donera till fromma ändamål helt erkänd men alltid begränsad till en viss kvot. Sannolikt är det just kyrkans krav på en arvsandel som påskyndat övergången till fasta, lagligen fixerade, arvskvoter för varje familjemedlem. Utvecklingen torde ha gått hand i hand med de krav på indivi-

duella böter till kung och biskop, som det nya straffväsendet stipulerade; det blev helt enkelt nödvändigt att fastställa vad var och en kunde tänkas betala, så att inte oskyldiga familjemedlemmar drabbades orättvist.

Denna övergång från ett friare till ett strängt reglerat arvssystem äger rum runt om i Skandinavien under 1100- och 1200-talen, tidigare i Danmark än i övriga delar. I de norska landskapslagarna, i Grágás och i tre svenska landskapslagar (Gutalagen, Äldre Västgötalagen och Dalalagen), lämnas inga anvisningar om hur arvet skall fördelas mellan jämnarva, men i de danska liksom övriga svenska lagar är det uträknat hur mycket var och en, kvinna som man, skall ärva av familjens egendom. Detta är den stora nyheten, och den princip som segrar i såväl den norska som den svenska landslagen (1274 resp ca 1350).

Hittills har dock forskningen behandlat denna övergång som något som berört huvudsakligen kvinnorna, vilket lett till många missförstånd. Den traditionella bilden är ju att kvinnor från att ursprungligen inte ha ärvt något alls via den halva arvsrätten slutligen nått full arvsrätt. I Sverige fick kvinnorna lika arvsrätt 1845, och traditionellt har man tillskrivit Fredrika Bremer äran av denna arvsreform. Som emellertid Gunnar Qvist visat, var kvinnornas lika arvsrätt inte så mycket en emancipationsakt som ett led i kampen mellan adel och borgare, där de sistnämnda ville göra frälsejorden lättare åtkomlig för affärsändamål.²⁰ Allt talar för att arvsreformen i det medeltida Skandinavien precis som den svenska arvsreformen 1845 har en ekonomisk bakgrund – här är det kyrkan som vill komma åt aristokratiens jord – och det är därför hög tid att avliva myten om Birger Jarl som kvinnornas välgörare och nästan en föregångare till Fredrika Bremer i emancipationsvilja. Dessutom saknar den vackra utvecklingslinjen från ingen via halv till lika arvsrätt för kvinnor stöd i våra källor:

Enligt de allra äldsta skriftliga källorna, runstenarna, hade många kvinnor egen förmögenhet. Detta framgår av det stora antal stenar, som rests av kvinnor: i Uppland inte mindre än 22,5%. Av ca 1200 undersökta

stenar i Uppland, Västergötland samt hela Danmark är siffran 18%, varav hälften rests av kvinnor ensamma. Ytterst få, endast 2% av stenarna, talar uttryckligen om arv och ägande, men ett rimligt antagande är att även andra stenar kan ha tjänat samma syfte. Genom sina noggranna uppräknings av efterlevande och övriga upplysningar om såväl efterlevandes som avlidnas släktförhållanden torde åtskilliga stenar ha tjänat som officiella deklarationer, genom vilka de efterlevandes anspråk gjordes gällande. Bland stenar, som explicit talar om arv är Hillersjöstenen och de därmed förbundna Snottsta-stenarna verkliga paradexempel: här berättas om änkan Gerlög, som genom sina barn tagit arv efter *tre* ätter.²¹

Att kvinnor kunde ärva under 1000-talet är således ställt utom allt tvivel, och frågan om de kunde ärva även om de hade bröder i livet, beror på vad vi menar med arv. Helt visst har kvinnor alltid fått någon form av hemgift, när de gifte sig, och denna hemgift är ju att betrakta som ett förskottsarv. I vilken utsträckning hemgiften kunde bestå av jord, vet vi inte; det kan naturligtvis ha varit olika från fall till fall, men vi vågar nog förutsätta att jordägarna så långt möjligt sökte undvika en uppsplittring av familjejorden, åtminstone så länge de själva var i livet och hade fler barn att försörja.

Enligt vilka principer arvet fördelades efter en avliden förälder vet vi helt enkelt inte. I det förkristna samhället försågs förmodligen kvinnorna med en andel av familjeegendomen *endast när de gifte sig, dvs vid det enda tillfälle de hade anledning att lämna hemmet*. Med kristendomens införande och kyrkans och klostrens etablerande ändras denna situation radikalt: en helt ny karriär öppnas för kvinnorna, vilka i stället för att ikläda sig sin traditionella roll som makor och mödrar nu kan välja att bli nunnor, och kvinnor, vilka såsom änkor uppnått ett visst mått av ekonomiskt oberoende, kan nu till kyrkan testamentera bort den egendom, som annars skulle ha tillfallit hennes arvingar. Kyrkan är alltså en allvarlig konkurrent till släkten.

I Skandinavien bemöts kyrkans krav på

själagåvor och klosterdonationer på olika sätt. Överallt resulterar den dragkamp som uppstår om familjejorden i etablerandet av kodifierade arvsregler. Initiativet härtill torde ha utgått ifrån jordägarna, som befärade att mista sin ekonomiska bas och därmed sitt politiska inflytande. Inte bara kyrkan framstod här som ett hot utan även kungamakten, som gjorde anspråk på arv efter arvingelös person. Att detta kungliga anspråk varit en av drivkrafterna till kodifieringen av arvsreglerna framgår mycket klart av de norska lagarna, som efter sina långa och invecklade arvsföljdsbeskrivningar slår fast, att hänsyn måste tas till alla uppräknade, innan arvet kunde gå till kungen. I dessa norska lagar, liksom i Grágás och tre svenska (Äldre Västgötalagen, Dalalagen och Gutalagen) begränsas kvinnans arvsrätt till att gälla endast om inga bröder fanns.

Att denna begränsning skulle ha gällt *alla* kvinnor är ett vanligt missförstånd, men då samma lagar ger kvinnor som gifte sig rätt till hemgift, är den enda rimliga tolkningen att begränsningen gällde *ogifta kvinnor* och alltså riktade sig direkt mot kyrkans krav. I danska och övriga svenska lagar har problemet fått en annan lösning: här ges alla kvinnor – gifta som ogifta – en lagstadgad arvsrätt, men med den viktiga inskränkningen att syster endast ärver hälften mot broder, en princip som fö också återfinns i Koranen. Principen kan ses som en kompromiss mellan kyrkans krav och jordägarnas intressen, men att de senare kämpade emot framgår av den minskade dispositionsrätt för kvinnor, som blev följden av deras utökade rätt till arv. Det blev alltså denna sistnämnda princip, som kom att segra runt om i Skandinavien (med undantag av Gotland, där den begränsade kvinnliga arvsrätten höll sig till 1645, då svensk rätt infördes).

Kvinnor som donatorer

I vilken utsträckning dessa olika arvsprinciper egentligen tillämpades vet vi inte; endast en systematisk genomgång av våra äldsta diplom (tex testamenten, köpebrev) kan

kasta ljus över praxis på olika håll. För Sveriges del har vi belägg för att kvinnor redan före mitten av 1200-talet ärvde jord tillsammans med sina bröder; härom talar diplom från 1208, 1237, 1251 och 1254.²² Det sistnämnda är intressant också för att det visar, hur även ogifta kvinnor ärvde jord. Anmärkningsvärt är vidare att så många bevarade donationsurkunder anger kvinnor som givare. Det rör sig om donationer från ogifta kvinnor, från hustrur och änkor, donationerna utgörs av gårdar, och samtliga dåtida kloster figurerar liksom åtskilliga kyrkor runt om i landet.

Det intressanta med dessa urkunder är inte bara att de ger oss många exempel på kvinnors arv och ägande i 1200-talets Sverige, de tycks också besanna det rykte, som kvinnorna hade att vara mer generösa mot kyrkan än män. Att detta rykte hade fog för sig framgår av belägg från hela Västeuropa; speciellt i Spanien och södra Frankrike framträder kvinnor som de huvudsakliga donatorerna, vilket David Herlihy har förklarat just med deras "higher sense of piety and greater generosity".²³ Det har också framhållits att kristendomen redan från början attraherade speciellt kvinnor, och att den äldsta kyrkan räknade fler kvinnor än män bland sina trogna.²⁴

En annan faktor, som förklarar kvinnornas stora roll som donatorer är deras livslängd; redan under medeltiden tycks kvinnor ha levt längre än män, och kombinerat med morgongåve- och hemgiftssystemet innebär detta att mycket jord kunde ackumuleras i kvinnohänder, trots att företräde genomgående gavs män i fråga om arv. I sin undersökning om saxiska kvinnor under medeltiden slår också Karl Leyser fast att änkor och ogifta kvinnor på grund av sitt ackumulerade jordinnehav hade mer att ge till kyrkan.²⁵ Ensamstående kvinnor valde ofta att leva tillsammans med någon manlig släkting som tillhörde kyrkan och berikade då hans stift eller församling med sin förmögenhet. I andra fall donerade dessa kvinnor till existerande kloster eller bidrog till nygrundanden av kyrkliga institutioner.

Rika änkors ställning var alltid vanskelig och störst säkerhet kunde de åtnjuta i ett

Jacques Daliwe, "Kvinna ridande på grip." Teckning från skissblock, Staatliche Bibliothek Berlin.

kloster, som kunde skydda dem från släktingars attacker. Ett anseeligt antal nunnekloster grundades av både franker och anglosaxer efter deras kristnande på 600-talet, och i Saxen, som undergick samma utveckling 300 år senare, var de sociala förhållandena likartade. Karl Leyser skriver: "Marriages were costly and the presence of many unbetrothed girls in the houses of Anglo-Saxon, Frankish and Old Saxon nobles threatened their peace. Infanticide was not unknown even among the aristocracy. Unmarried girls were exposed to the incestuous advances of their own kin."²⁶ Även i Skandinavien torde ogifta flickor och änkor ha varit extra utsatta, både med hänsyn till sin person och sin egendom. Att dra sig tillbaka till ett kloster gav dem möjlighet att behålla sin sociala ställning samtidigt som det garanterade dem såväl beskydd som utlopp för social aktivitet.

I Saxen ledde de frikostiga donationerna till nunneklostren till att adeln förlorade

kontrollen över sina egendomar. På 1000-talet blev därför saxiska furstar mindre toleranta mot rika änkor, som disponerade stora arv, och tvingade dem att gifta om sig. Den stora faran med donationerna var att familjejord för alltid överfördes till kyrklig ägo, och runt om i Europa bevittnar vi konflikten mellan jordägarnas vilja att å ena sidan sörja för sina kvinnor (som genom sitt arbete och sina böner i sin tur sörjde för släktens väl) och å andra sidan deras försök att förhindra att familjejorden uppsplittras. Samma konflikt bevittnar vi, om än något senare, i Skandinavien, där kompromisslösningarna satt sina tydliga spår i våra medeltida landskapslagar. Jämfört med tex England lyckades kyrkan i Skandinavien att hävda sina anspråk väl; här maximerades visserligen de arvsandelar, som kunde doneras till fromma ändamål, men i England antogs år 1279 "The Statute of mortmain", vilken generellt förbjöd alla gåvor till kyrkor och kloster.²⁷

Saxo och arvsrätten

Den starka opposition mot kvinnors alltför frikostiga kyrko- och klosterdonationer, som fanns i Skandinavien, reflekteras mycket klart i samtida litteratur, såsom de isländska släktsagorna och i *Gesta Danorum*. Den äktenskapspropaganda, som både Saxo och hans isländska kolleger för ut är motiverad av de många och stora jordövertältselser till kyrkan, som ägde rum för och genom ogifta kvinnor.

I Danmark grundades ca 17 nunnekloster under 1100-talets senare hälft, vilket var fler än antalet munkkloster. Även om varje nunnekloster inte hyste så många nunnor, får vi räkna med att det var ur samhällets allra högsta skikt, som de rekryterade sina medlemmar. Därigenom kom de att spela en stor nationalekonomisk roll.

Vi vet inte, när principen om en lagstadgad arvsrätt för alla kvinnor infördes i Danmark, men att den väckte opposition är tydligt. I sin historia gör sig Saxo ofta till språkrör för den jordägande aristokratien, och så är i synnerhet fallet, när han kommer in på den kvinnliga arvsrätten. Det sätt, varpå han förankrar den i landets historia är mycket avslöjande: i *Gesta Danorum* sägs kvinnornas arvsrätt gå tillbaka på Sven Tveskägg, som av tacksamhet för kvinnornas uppoftande insatser vid hans friköpande ur fångenskap, givit dem rätt att i framtiden ta arv, vilket lagen dittills förbjudit.

Noteras bör, att Sven Tveskägg på detta stadium i Saxos historia är allt annat än en hjälte; med förakt talar Saxo om kungens trälnatur och hur han gång på gång lät sig friköpas samt hur han för att betala sina skulder förödde kronans gods. Hans upprepade tillfångataganden var enligt Saxo Guds straff för hans uppror mot fadern, Harald Blåtand, och för hans hedniska sinne. Med förundran beskriver Saxo därför de danska kvinnornas iver att offra sina smycken för att kunna friköpa den man ”som förbrutit sig mot sin fader och mot Himmelen”. Det står helt klart att Saxo var en motståndare till den kvinnliga arvsrätten; enligt hans historieskrivning skall den

Sköldmör.

ha varit förbjuden på den gamla goda tiden, och den skall till råga på allt ha givits dem av en hednisk kung som ersättning för en handling, som ju ytterst stred mot Guds vilja!²⁸

Med gällande arvslagstiftning förstår man också varför Saxo och många med honom motsatte sig kyrkans krav på kvinnans samtycke till äktenskap; när kvinnor började ärva mer, blev det ännu viktigare för hennes släkt att kontrollera hennes framtidsplaner. De danska landskapslagarna gör också äktenskapets ingående till en ren släktangelägenhet, och Saxo visar i sin historia hur liten anledning man hade att lita på kvinnors omdöme. Sannolikt hade han i uppdrag att förankra kyrkans krav på samtycke (*consensus*) i landets egen historia, och i detta syfte försäkrar han oss att ”de gamla hade för sed att överlåta valet av make på kvinnan, som skulle gifta sig”.²⁹ Men det är betecknande att hans egen historia motsäger detta påstående: i den kristna delen av *Gesta Danorum* uppges endast en kvinna vara tillfrågad (den svenska – och hedniska – änkedrottningen Sigrid Storråda), och i den hedniska delen uppges allt som allt 13 kvinnor vara tillfrågade, men inte ens hälften av

dem lyckas göra sin vilja gällande. I övriga fall tar kvinnornas egna val en ända med förskräckelse.

Hos Saxo möter vi alltså kyrkans uppfattning om kvinnan som i alla avseenden underlägsen mannen liksom det härskande skiktets uppfattning om nödvändigheten att kontrollera kvinnan och underordna henne under mannen och släkten. I Saxos historia går det därför alltid illa för kvinnor, som vill hävda sitt oberoende. I hans förkristna historia representeras dylika kvinnor av sköldmör, som tack vare sin föresats att leva kyskt kan leva sitt liv på egna villkor. *Verklighetens* kvinnor kunde också hävda sitt oberoende – till samma pris som sagans sköldmör; med kyskheten som vapen kunde nunnan och änkan försvara sin rätt till självständighet, och det är inte ägnat att förvåna om sådana kvinnor uppfattades som ett allvarligt hot mot den rådande samhällsordningen. Inte nog med att de undandrog sig sin bestämelse att var makor och mödrar, med gällande arvsbestämmelser kunde de ju dessutom undandra sina familjer egendom, som i stället för alltid överfördes till kyrkan.

För kristna författare var det naturligtvis omöjligt att öppet kritisera eller ens ifrågasätta kyrkans kyskhetsideal. Nordiska författare fick hitta andra utvägar att föra fram sitt budskap. Isländska författare låtsas helt enkelt inte om andra än gifta kvinnor, och Saxo befolkade den hedniska forntiden med inlånade fantasikvinnor, mot vilka han utan risk kan rikta den kritik, som egentligen är avsedd för deras kristna – och högst verkliga – medsystrar: änorna och nunnorna.

Avslutning

Med denna artikel hoppas jag ha kunnat visa vad som ligger bakom den kvinnoideal som utläses ur vår äldsta profana litteratur. Den kyrkliga litteraturens höga värdesättning av livslång kyskhets har stött på kraftfullt motstånd i Norden, och det kvinnoideal som i stället hyllas – maken och modern, som underordnar sig mannen – har säkert inte införts med kristendomen, även om kyrkofädernas utläggningar om kvinnans underlägsenhet kunde tjäna som

stöd och inspiration, särskilt för en författare som Saxo. En ny ekonomisk verklighet hade nödvändiggjort en strängare kontroll av släktens kvinnor; med kristendomens införande avtog efterhand bruket att "sätta ut" barn, och vi måste därför räkna med att ett större antal kvinnor nådde vuxen ålder än under hednisk tid. Av dessa kvinnor kom fler än tidigare att förbli ogifta, och av dem som gifte sig kom – på grund av kvinnornas högre medellivslängd – många att överleva sina män och såsom änkor disponera över stora förmögenheter. Genom lagstiftning och "propaganda" försökte så jordägarna att möta det hot som speciellt ensamstående kvinnors benägenhet att donera till kyrkan utgjorde.

– Om begreppen "sköldmö" och "madonna" alls skall användas kan vi avslutningsvis konstatera, att det kvinnoideal, som *verkligen* hyllats i såväl det hedniska som det kristna Norden inte varit alltför olik det som hyllas alltjämt, nämligen maken och modern med drag av madonnan i underordning och självuppooffring och med drag av sköldmön i styrka och uthållighet!

NOTER

- 1 Se tex Lise Præstgaard Andersen, *Skjoldmøer – en kvindemyte*, Köpenhamn 1982. Jfr också Beata Losman, "Kvinnorna och makten eller Vart tog sköldmörna vägen?" i *Den dolda historien*, utg R Ambjörnsson och D Gaunt, Malmö 1984, s 13–32, spec s 18–19.
- 2 Birgit Strand, *Kvinnor och män i Gesta Danorum*, Göteborg 1980, s 29–57.
- 3 Med *sköldmö* i strikt mening avses kvinnliga "yrkes"-krigare, och sådana möter vi nästan bara hos den danske historieskrivaren Saxo Grammaticus i hans verk *Gesta Danorum* (från ca 1200); i den isländska litteraturen finns endast några få exempel, vilka inte kan uppfattas som ideal – tvärtom. För isländska ex se *The Poetic Edda*, vol I, ed Ursula Dronke, Oxford 1969, s 58 (16/9): *skiald-meyiar*.
- 4 Se tex John Block Friedman, *The Monstrous Races in medieval Art and Thought*, Cambridge, Mass. and London 1981, spec s 170f.
- 5 Birgit Strand, *Kvinnor och män*. . . s 58–61; 63–66; 265 f.
- 6 *Saxonis Gesta Danorum*, tomus I, ed J Olrik & H Ræder, Köpenhamn 1931, s 192f.

- 7 Birgit Strand, *Kvinnor och män*. . . s 110–117.
- 8 Birgit Carlé, "Structural patterns in the legends of the Holy Women of Christianity", i *Aspects of female existence*, ed B Carlé et al, Köpenhamn 1980, s 79–86.
- 9 Roberta Frank, "Marriage in twelfth- and thirteenth-century Iceland", *Viator* vol 4 (1973), s 473–484.
- 10 ibidem s 481.
- 11 ibidem s 482 (*einhleypingr* resp *úgiptir*).
- 12 Birgit Strand, *Kvinnor och män*. . . s 58–61.
- 13 Matteus 10:34–37.
- 14 Matteus 19:29.
- 15 Birgit Strand, *Kvinnor och män*. . . s 29–41.
- 16 Augustinus kommentar till Johannes 1:14, se även B Strand, *Kvinnor och män*. . . s 30–32.
- 17 Jack Goody, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge 1983, s 34–82.
- 18 ibidem s 44.
- 19 Svenska landskapslagar, utg Å Holmbäck & E Wessén; Äldre Västgötalagen, Stockholm 1979, (Ärvidabalken 10) s 77.
- 20 Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846*, Göteborg 1960 samt *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation*, Göteborg 1969, s 14–19.
- 21 egen pågående undersökning.
- 22 *Diplomatarium Suecanum*, n 134 (1208); 295 (1237); 387 (1251) och 415 (1254).
- 23 David Herlihy, "Land, family and women in Continental Europe, 701–1250", *Traditio* 18, 1962, s 89–120; citatet från s 108.
- 24 A v Harnack, *The Mission and Expansion of Christianity in the first three centuries*, vol II, New York 1908, s 73.
- 25 Karl Leyser, *Rule and Conflict in an Early Medieval Society*, London 1979, s 58.
- 26 ibidem s 64.
- 27 F Pollock & F W Maitland, *The History of English Law*, vol I, Cambridge 1952, s 333–334.
- 28 B Strand, *Kvinnor och män*. . . s 253f.
- 29 ibidem s 105; 250. Citatet från *Gesta Danorum*, ed Orlrik-Ræder, s 106 (28–30).

SUMMARY

Shield-maiden and virgin: female chastity as a threat against the social order

It is widely held that the ideal women in Scandinavian pre-Christian society was the "shield-maiden" – active, strong and war-like – in contrast to the ecclesiastical ideal of the Virgin. There are serious objections to this view. In the first place shield-maidens and virgins have much in common; both are strong-willed

women, who, thanks to their vows of chastity, can live independently of men. Secondly, it may be doubted whether the shield-maiden was in fact a pre-Christian ideal. Apart from a few, very rare, references in Icelandic literature we only meet them in the *Gesta Danorum* of Saxo Grammaticus, where they are not idealized. On the contrary, they are presented as unnatural women, who are defeated and, if not killed in battle, forced to yield, that is, to marry and lead a "normal" life. These episodes in fact illustrate contemporary ideas about the subordinate role of women in society; the ideal woman is passive, obedient and self-sacrificing, fulfilling her duty as wife and mother.

The church had another ideal for women than marriage: virginity. And in encouraging some women to live independently of men, as nuns or pious widows, the church clashed with secular interests. Women who chose chastity not only withdrew from their "natural" role, but by making gifts to the church they deprived their families of property. This was a growing problem and after the conversion to Christianity the exposure of children gradually ceased in Scandinavia, and consequently more girls survived. Despite the preference given to men in the devolution of property, the greater longevity of women, combined with the custom of endowing them with both dowry and dower, meant that much land accumulated in female hands. This was a serious threat to lay-landowners, who feared the loss of family land to the church. This fear helps explain why life-long chastity was never held up as an ideal in the historical writings of twelfth- and thirteenth-century Scandinavia: Christian virgins are conspicuously absent in these texts.

As Christian writers, neither Saxo nor his Icelandic contemporaries could criticize the Christian ideal of virginity openly. They had to express their disapproval in other ways. Icelandic authors chose to ignore unmarried women. Saxo, inspired by classical traditions about Amazons, introduced shield-maidens into early Scandinavian history. By criticizing their willful strength and independence he was able to express opposition to their Christian counterparts, but in doing so he creates the myth of the shield-maiden.

Birgit Sawyer
Kommittén för medeltidsstudier
Göteborgs universitet
Historiska Institutionen
412 98 Göteborg Sweden